

Український національно-визвольний рух на Чернігівщині у роки Другої світової війни

Історія Другої світової війни попри гори джерельних публікацій, які побачили світ у різних країнах, неймовірно велику кількість наукових робіт – від масштабних полотен до скромних статей, таїть в собі чимало таємниць, білих і чорних плям, конкретних тем, до дослідження котрих у вчених часто не доходять руки. До цього долучаються фактори ідеологічного порядку, неподолані стереотипи, численні табу, пов'язані з монополією на істину, засилля догм, зрештою, достатньо поширена інертність щодо сприйняття незручної, непривабливої правди. Якщо судити, скажімо, виходячи зі змісту районної преси, то у нас в Україні нічого не змінилося – домінують все ті ж штампи радянських часів щодо історії Великої Вітчизняної війни.

Між тим серйозні дослідники – представники сучасної української історіографії – прагнуть внести новий струмінь у дослідження української історії 1939 – 1945 рр. І справа не в тому, щоб очорнити славне минуле, применшити подвиги радянських людей, як бідкаються ліві, – існує гостра, нагальна і вічно актуальна проблема проаналізувати добре відомі процеси і події під кутом зору інтересів українського народу. І не варто думати, що такий підхід народився щойно – досить згадати тільки безсмертні щоденникові записи Олександра Довженка. Звичайно, він ненавидів “бандерівців”, навіть великому провидцю несила була здолати стереотипи тієї доби. Але ще більш жорстко, проте переконливо й справедливо він судив сталінізм. “Світ буде здивований нашою силою, і міццю, і героїзмом. І самі ми забудемо своє страшне, безсоромне і огидне безладдя, і невміння, і свої зайві бездарні втрати через дурість, темноту, сатрапію і підлабузництво лукаве, і, випнувши груди, на кістках мільйонів погублених нами наших людей будемо вірити, і хвастатись, і підводити під усе вигідну діалектичну причинну базу, і буде все у нас по-старому, бо ми ж бо самі є давно вже не нові. Інерція висить на нас, як хвіст у крокодила, і двоєдушність, і брехолубіє, і величезна відсутність смаку, і підлабузництво потворне”¹. Важко повірити, що це писалося у 1942 р. Надто вже актуально звучить ця інвектива. Безумовно, думки великого українця про війну мають стати для нас “першоджерелами”, замінивши, нарешті, постанови ЦК ВКП(б) та виступи Й. Сталіна.

На щастя, ставлення до історії війни поступово змінюється, на перший план все-таки виходять наукові проблеми, які відзначаються актуальністю і приваблюють своєю новизною, знаходять відгук у громадськості, дають змогу вивчати історію України у контексті світових процесів. Добре, що не тільки іноземні історики нарешті звернулися до активної роботи над джерелами про національний рух Опору. У вступі до четвертого тому нещодавно виданої “Політичної історії України” стверджується: “Створення і діяльність ОУН та її збройного формування УПА, унікального за своєю суттю чинника, стало тією ланкою історичного процесу, яка забезпечила перманентність національно-визвольного руху українського народу за власну державність”².

Серед тем, які порівняно рідко потрапляють в поле зору дослідників на одне з перших місць треба поставити регіональний аспект діяльності ОУН-УПА. Чомусь вважається, що цей рух характеризує тільки західні області України, а на сході та півдні діяли лише радянські партизани. Насправді картина опору нацистському

“новому порядку” повсюди в Україні виглядала значно складнішою. Надамо слово американському дослідникові – історикові, який досить об’єктивно і навіть скептично оцінював шанси націоналістів. Дж. Армстронг зазначив: “Український націоналізм є лише одним з візерунків, що сплелися у гобелен Другої світової війни. Зважаючи на витіюватість цього візерунка, можна несвідомо перебільшити його значення. Треба постійно нагадувати самому собі, що активні учасники націоналістичних змагань були надто нечисленними у порівнянні з могутніми силами, що боролись за контроль над Східною Європою”, – але далі він продовжив: “Питання національного самоусвідомлення здається нам основним тому, що воно не носить тимчасового характеру, як проблеми, викликані зовнішніми (іноземними) силами. Націоналізм знаходить відгук в глибинах психології, в самій сутності людей; він здатний стимулювати такий ентузіазм, який не зможуть викликати більшість інших факторів”³. Отже, можна зробити висновок, що боротьба проти окупантів під українськими знаменами була явищем природним.

На Чернігівщині, славній своїми традиціями національно-визвольного руху, вона теж мала місце. Але, звичайно, далеко не в таких масштабах, як на Заході України. По-перше, трагічні тридцять років тяжко позначилися на долі краю. У ході жорстокої колективізації з її “розкуркуленням” і наступним голодомором величезних втрат зазнало залякане, зубожіле селянство. Додамо, що ці зловісні роки, апогеєм яких став 1937 р., не пощадили й багатьох відданих комуністичному режиму українців – представників партійної, радянської та військової номенклатури. Складається враження, що на Чернігівщині колоніальна більшовицька політика міжвоєнного часу винищила, задавила й залякала все свідоме, національне, самобутнє. Але, на щастя, це було не зовсім так. Українська ідея жила в серцях багатьох людей. По-друге, треба враховувати ситуацію, пов’язану з розгортанням радянського партизанського руху. Звернімося знову до аналізу, зробленого Дж. Армстронгом. Він писав: “Незважаючи на те, що радянська влада зважилася на партизанські дії відразу, як виявився масштаб німецького проникнення, складні деталі її планів все ще не достатньо ясні. У будь-якому випадку швидкість німецького просування до Дніпра зробили неефективною будь-яку систематичну спробу уможливити партизанський рух в Україні на західному березі ріки. На південь від гігантської смуги боліт і лісів, що простяглась від польських етнічних територій до серця центральної Росії, зусилля сформувати партизанські загони були, зазвичай, невдалими, тривалий час навіть нереальними. Тому початкові ініціативні спроби завершилися сталими успіхами лише в етнічно змішаних областях Лівобережжя, які межували з Білорусією і Росією – Чернігівській і Сумській. Радянські державні службовці, офіцери НКВС і функціонери Комуністичної партії, подібні до досвідченого першого секретаря в Чернігові Олексія Федорова, спромоглися підтримувати нестійку наступність радянської влади упродовж зими 1941 – 1942”⁴. Це, означає, між іншим, що саме до цих регіонів доступ для похідних груп ОУН був утруднений. Виходячи з цього, сучасні українські дослідники роблять висновок: у всеукраїнському масштабі ці фактори “перекреслювали надії на всенациональну революцію, що їх плекали лідери радикального крила націоналістичного руху перед початком війни”⁵.

Проте, хоча національно-визвольна боротьба місцевих патріотів за незалежну Україну і розгорталась в силу вищеназваних причин у вкрай несприятливих умовах, десятиліттями замовчувалася або фальсифікувалася, насправді, вона теж мала місце. Чернігівці зробили вагомий внесок у діяльність ОУН-УПА, котра трактується нами як національно-визвольний рух. Висвітленню даної теми і присвячена розвідка,

побудована на основі документів чернігівських архівів, зокрема, довідки місцевого відділення НКДБ від 9 серпня 1945 р. за підписом підполковника НКДБ Герасимова: “Про діяльність українського націоналістичного підпілля на Чернігівщині у період тимчасової окупації області німцями”, та деяких інших малодоступних джерел. Окрім того, в роботі використані й матеріали історичних досліджень, деякі спогади.

Підкреслимо, що під час нацистсько-радянської війни важливою складовою частиною національно-визвольних змагань ОУН та УПА була їхня діяльність на східноукраїнських землях.

Українські націоналісти ще плекали ілюзії щодо можливості в умовах окупації радянської України ведення роботи, котра, зрештою, приведе до незалежності Батьківщини. Тому, використавши легальні та напівлегальні шанси початку гітлерівської окупації області (вересень 1941 р.), члени похідних груп ОУН вели активну патріотичну пропаганду серед населення, влаштовувалися до місцевих окупаційних установ, органів самоврядування, допоміжної поліції, займалися створенням різних громадських організацій (Січ, “Просвіта” тощо). Контролюючи чернігівську газету “Українське Полісся”, редактор якої Ф. Піпа та частина співробітників були членами ОУН, вони вже у перших її номерах відверто заявили про мету своєї діяльності⁶. Так, у 1-му числі часопису від 2 листопада 1941 р. у статті П. Олійника “Україна вступає на новий шлях” було зроблено висновок: “Перед нами... перспективи... вільного розвитку і закладання державного будівництва”.⁷ А в 3-му числі газети від 9 листопада 1941 р. у редакційній статті “Україна і Європа” згадано про великих синів нації С. Петлюру і Є. Коновальця і підкреслено, що “своєю героїчною боротьбою Україна здобула собі право мати надію, що ввійде до складу нової Європи як великий і вільний народ, як майбутня Українська держава”⁸.

Члени ОУН спромоглися залучити до своїх лав частину інтелігенції та молоді, представників різних верств населення. За даними сталінської охоранки вони створили у Чернігові обласний провід ОУН, змогли “закласти в багатьох районах оунівські організації”⁹. У Ріпкинському та Любецькому районах серед поліцаїв проводили роботу по створенню з них збройних загонів. Так, у Ріпкинському районі, де провідником ОУН був начальник районної поліції Польовик, націоналісти збирали зброю і “проводили роботу по створенню із числа поліції збройної сили для боротьби проти радянської влади і німців”. Аналогічна робота, згідно з тим самим джерелом, проводилася і в Любецькому районі¹⁰.

Можна припустити, що ці націоналісти належали до мельниківського крила. Їхня заангажованість в українському громадському житті дорого їм обійшлася. Навіть вже згадуваний підполковник НКДБ Герасимов мусив визнати, що у січні – лютому 1942 р. німці здійснили репресії проти націоналістів, найактивнішу їх частину було розстріляно. Менш активні елементи, що перебували на службі в окупаційних установах, “стали на шлях активного пособництва німцям, займаючись зрадою партійно-радянського активу”¹¹. Фраза надто незрозуміла – чи йдеться про факти видавання радянських підпільників, чи це просто типовий для того часу пропагандистський зворот, бо важко уявити, щоб в окупаційних установах склався ще й радянський партійно-державний актив.

Набагато суттєвішою є інформація про те, що в березні – квітні 1942 р. бандерівці створюють у Чернігові в підпіллі новий обласний провід ОУН-Б. Активну участь у розбудові місцевої організації взяли члени Київського проводу ОУН-Б Остапенко та Савченко.¹² Подібна робота проводилася і в районах області. Так, у квітні – травні 1942 р. член ОУН, котрий мав фальшиві документи на ім'я Романа Геращенко і діяв

від Ніжинської організації ОУН-Б, заснував в Ічні групу, що складалася з трьох осіб на чолі з місцевим поліцаєм Володимиром Кметою. Ці скупі дані суттєво доповнюються інформацією з книжки краєзнавця В. Балабая. Автор твердить, що до Ічні 1942 р. прибув Архип Кмета – один із сподвижників легендарного ватажка повстанського руху доби Української революції Ангела. “За короткий час йому вдалося створити організацію ОУН. Невдовзі сюди привіз необхідну літературу агент ОУН з Києва. Гестапівці якимось чином дізналися про це, але виявити організацію та привезену літературу не змогли. До складу Ічнянської організації ОУН входили молоді хлопці: Володимир Кмета (племінник Архипа Кмети), Віктор Омельченко (син старої комуністки Г.С. Омельченко), Павло Шевченко, лікар з вищою ветеринарною освітою”¹³. Таким чином, ми бачимо, що у формуванні руху відіграла певну роль і пам’ять про боротьбу в роки Української революції. Очевидно, що юнаки, котрі утворили осередок, користувалися повагою серед молоді міста. Їм пощастило згуртувати навколо себе широке коло співчуваючих, в тому числі й артистів місцевого театру. Говорячи новим членам ОУН про необхідність ведення боротьби з радянською владою як основної мети українських націоналістів, Геращенко вказував, що практична діяльність ОУН повинна бути невідома німцям, адже з ними теж доведеться воювати, “тому що вони ніколи не погодяться створити самостійну Україну на чолі з українським урядом”. Він підкреслював, що їхнім завданням є боротьба за самостійну Україну, проти кого – байдуже.¹⁴

Нацистські окупанти, як відомо, жорстоко переслідували українське підпілля. У травні 1942 р. значна частина обласного проводу ОУН-Б була заарештована органами гітлерівської СД. У серпні зв’язковий повідомив ічнянський осередок, що “організація ОУН у Ніжині розгромлена, багатьох членів заарештовано і розстріляно Геращенко”. Наказ Проводу був – продовжувати роботу. У вересні 1942 р. другий та останній зв’язковий передав вимогу керівництва посилити діяльність.¹⁵ Цікаво, що над ічнянськими українськими підпільниками розправу вчинили радянські органи безпеки відразу ж після звільнення: В. Омельченко і П. Шевченко одержали по 10 років таборів. “Володимир Кмета був спійманий через кілька місяців у формі офіцера Червоної армії. Ревтрибунал у Києві виніс йому смертний вирок”.¹⁶

Доречно буде згадати і про організацію ОУН, засновану у Мені восени 1941 р. Поштовхом став приїзд до містечка представника похідної групи ОУН на псевдо Капенко. Очолив організацію О. Бабич. До неї увійшло ще 6 чоловік. Менські націоналісти “підняли блакитно-жовтий прапор на райуправі та клубі, виконували гімн “Ще не вмерла Україна”. Створили “Просвіту” і пропагували серед населення необхідність створення Української держави. Організували хату-читальню, бібліотеку, хор та оркестр, Українську автокефальну церкву”.¹⁷ Радянська влада жорстоко помстилася цим людям, хоча вони обмежувалися лише культурно-просвітницькою роботою. Вижив тільки О. Бабич, котрий і надіслав свої спогади до редакції чернігівської газети. До речі, він згадав і про конференцію ОУН, яка відбулась у Чернігові 4 – 5 червня 1942 р.¹⁸ Будь-яка інша інформація про цю подію відсутня, але ці спогади виступають значним стимулом до подальших пошуків.

Після вигнання гітлерівців з Чернігівщини та інших східноукраїнських земель боротьба проти сталінського режиму продовжується. Керівництво ОУН і командування УПА, незважаючи на складні умови переходу лінії фронту, криваві бої з радянськими каральними військами, докладали багато зусиль до відновлення й створення нових ланок підпільно-повстанської мережі на сході України. Так, у травні 1944 р. з Волині до Чернігівської та Сумської областей була направлена для підпільної

роботи група членів УПА чисельністю понад 20 осіб.¹⁹ Цікаво, що вона складалася з колишніх поліцаїв Чернігівщини та Сумщини, яких німці евакуювали восени 1943 р. в район м. Дубно. Там велика частина з них встановила контакт з представниками повстанських військ і перейшла до УПА. Треба підкреслити, що ті, хто хотів просто врятуватись, поїхали до Німеччини.²⁰ Члени цієї похідної групи отримали від командування УПА завдання йти на схід України з метою підготовки збройного повстання населення для боротьби за самостійну Україну. Їм треба було створити підпільні організації, підготувати таємні магазини продовольства для частин УПА, які повинні були надійти, за задумом керівництва національно-визвольної боротьби, із Західної України, “згуртувати там навколо себе маси – вербувати в УПА”, вести патріотичну агітацію, знищувати радянських, партійних працівників та активістів, співробітників репресивного апарату режиму. Вони повинні були руйнувати залізничні мости і шляхи, щоб перешкодити вивезенню до Росії хліба з України.²¹ Провід ОУН та УПА наказував зривати хлібозаготівлю, спалювати молотарки, розподіляти хліб між селянами. Але найважливішим завданням для учасників цієї та інших груп було поставлено “не давати ображати український народ”.²² Цікаву інформацію про одного з таких “бандерівців” – чи не останнього, що дожив до наших днів, знаходимо у статті С. Павленка.²³

З числа тих, хто зміг дістатися до своїх районів і не зрадив патріотичному обов’язкові, на Ічнянщині впродовж літа 1944 р. діяла невелика група (до 5 осіб) під проводом “Моряка” (Олексія Савченка). Вона, як зазначено в документах НКДБ: “провадить серед населення українську антирадянську націоналістичну агітацію, втягує в банду антирадянськи налаштованих осіб, грабує колгоспи”. Треба зауважити, що вираз “грабує колгоспи” показує, що члени УПА харчувалися за рахунок не населення, а радянської держави, що було в тих умовах більш небезпечно, ніж брати їжу у людей. Одним з напрямків діяльності повстанців було написання та розповсюдження листів і листівок до населення, в яких закликали підтримати боротьбу за самостійність України, забирати собі хліб після обмолоту. Вони попереджали, якщо голови сільрад будуть ображати населення, то їх чекає покарання, а також вели пропаганду проти колгоспів, вказуючи, що на Західній Україні їх нема і земля поділена серед селян. У серпні – жовтні 1944 р. ця група була повністю зліквідована.²⁴

Восени 1944 р. з Рівненських лісів на Вінниччину і далі на схід вирушила група під проводом “Баті” чисельністю до 50 осіб. В її складі були уродженці Чернігівщини та інших східних областей.²⁵

Про масштаби української визвольної боротьби на Чернігівщині певне уявлення дає донесення до Москви наркома держбезпеки УРСР Савченка від 5 березня 1944 р. У ньому повідомляється, що в області на даний момент виявлено шість осередків ОУН, 45 учасників ОУН, заарештовано – 15, “розробляється” – 22, розшукується – 8 чол.²⁶ З цього приводу один з перших дослідників феномену С. Павленко слушно зазначив: “В окремі тижні оперативні зведення про їх дії на Чернігівщині нічим не відрізнялися від зведень руху опору на Івано-Франківщині, Рівненщині”. Проте він же підкреслив ще одну регіональну особливість: “За своїм складом і політичною спрямованістю чернігівські збройні формування були дуже строкаті. Лише незначний їх відсоток у своїй діяльності керувався вимогами ОУН-УПА. Інші ж здебільшого не мали чіткої мети. З національно-визвольною ідеологією вони були не обізнані”.²⁷

Трагічні наслідки підступної операції НКДБ, яку чекісти провели 1944 р. у Дніпропетровській, Полтавській, Київській, Миколаївській, Сумській та Чернігівській областях, демонструють значний національно-патріотичний потенціал нашого краю.

Внаслідок вербування у фальшиву ОУН у так званій Конотопській окрузі “організації”, в агентурних центрах, які, зокрема, були засновані в Бахмацькому, Ніжинському, Борзнянському районах області, 35 свідомих українців потрапили до пастки.²⁸

Окремо треба зупинитися на проблемі діяльності у краї “Чернігівської Січі”.²⁹ Наявні архівні матеріали не підтверджують, що дане партизанське формування в основному боролось на території нашої області. Внаслідок з’ясування цього питання одним з авторів публікації під час особистої зустрічі в Чернігові з легендарним ветераном визвольної боротьби Яром Славутичем, прийшли до висновку: партизанське національно-патріотичне формування діяло на території північно-східної Київщини у Чорнобильських лісах, через Дніпро на Чернігівщину вояки переходили лише декілька разів під тиском гітлерівських каральних експедицій. Ці висновки узгоджуються і з інформацією про діяльність УПА, одержаною з преси партизанського руху. Так, друкований орган “До зброї” у серпні 1943 р. зазначав: “Сильні повстанчі загони діють в Чорнобильських, Чернігівських та Київських Наддніпрянських лісах. В місяцях червні та липні цього року загони УПА провели кільканадцять переможних боїв з червоними та німцями”.³⁰

У повоєнні роки, незважаючи на віддаленість від головних центрів визвольної боротьби, інформаційну блокаду та буквально тотальний терор, повністю “утихомирити” Чернігівщину владі довго не вдавалося. З документів частин Української Повстанської Армії, що збереглися у столичному архіві, дізнаємося про імена 99 уродженців Чернігівської області, які боролися в її лавах.³¹ Зрозуміло, що це далеко не вичерпна інформація. Із щойно оприлюднених документів дізнаємося про все нові факти активної участі наших земляків в українському русі Опору. Так, завідувач сільського медпункту на Рівненщині Федір Юхимович Кулик – уродженець “Серебрянського” (очевидно, мається на увазі – Срібнянський) району Чернігівської області “в період тимчасової окупації був головою медкомісії в ОУН з набору чоловічого населення на службу в ОУН-УПА”.³²

Таким чином, наведені вище дані свідчать про те, що на Чернігівщині під час нацистсько-радянської війни завдяки діяльності українських націоналістів, почали створюватися умови для розгортання національно-визвольного руху. Провід ОУН і командування УПА робили все можливе для розбудови бойового підпілля та захисту українського населення від окупантів. Проте наукове дослідження цієї проблеми дуже далеке від завершення. Подальші розшуки в архівосховищах, залучення спогадів, можливо, усних свідчень дадуть змогу повніше відтворити цю цікаву сторінку історії нашого краю.

¹ Довженко О. Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941 – 1956). – К., 2001. – С. 267.

² Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та інші. – К., 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939 – 1945 / Керівник тому В.І. Кучер. – С. 13.

³ Armstrong J.A. Ukrainian Nationalism. – Third Edition. – A Division of Libraries Unlimited, Inc. Englewood, Colorado, USA, 1990. – P. 278.

⁴ Ibid. – P. 95.

⁵ Грицак Я. Тези до дискусії про УПА // Критика. – 2004. – Ч. 7 – 8 (Липень – серпень). – С. 11.

⁶ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-139. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 35 – 36.

⁷ Олійник П. Україна вступає на новий шлях // Українське Полісся. – 1941. – 2 листопада.

⁸ Україна і Європа // Українське Полісся. – 1941. – 9 листопада.

⁹ ДАЧО. – Ф. Р-139. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 36.

¹⁰ Там само. – Арк. 38.

¹¹ Там само. – Арк. 36.

¹² Там само.

¹³ Балабай В.І. На землі ічнянській. – Ніжин, 2004. – С. 215.

¹⁴ Архів Управління Служби Безпеки України по Чернігівській області (далі – Архів УСБУ по ЧО).

– ОФ. – Спр. 1878. – Арк. 43 – 47.

¹⁵ ДАЧО. – Ф. Р-139. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 37.

¹⁶ Балабай В.І. Назв. праця. – С. 221.

¹⁷ Бабич О. Менський осередок ОУН // Сіверщина. – 1997. – 9 серпня. – С. 5.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Архів УСБУ по ЧО. – ОФ. – Спр. 1878. – Арк. 121 – 122.

²⁰ Там само. – Спр. 9808. – Арк. 37, 102 – 103.

²¹ Там само. – Спр. 9009. – Арк. 86 – 87.

²² Там само. – Арк. 96.

²³ Павленко С. Живе на хуторі Ченчики у “схроні” бандерівець дід Степан // Сіверщина. – 2003. – 14 березня. – С. 9 – 10.

²⁴ Архів УСБУ по ЧО. – ОФ. – Спр. 9009. – Арк. 102 – 103.

²⁵ Там само. – Арк. 38, 278, 39.

²⁶ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 366 – 367.

²⁷ Павленко С. Опозиція на Чернігівщині: 1944 – 1990 рр. – Чернігів, 1995. – С. 13, 15.

²⁸ Білас І.Г. Назв. праця. – С. 357 – 361.

²⁹ Див.: Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942 – 1952. – Львів, 1991. – С. 124, 244; та інші видання.

³⁰ Літопис УПА: Нова серія. – К. – Торонто, 1995. – Т. 1. – С. 41.

³¹ Сергійчук В. В УПА – вся Україна // Молодь України. – 1993. – 20 квітня; Воїни-бандерівці Чернігівщини // За Україну. – 1993. – 14 серпня.

³² Літопис УПА: Нова серія. – К. – Торонто, 2002. – Т. 5. – С. 252.